

Юридичні науки

УДК 341.018

Сливна Вікторія Анатоліївна

студентка міжнародно-правового факультету

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Сливная Виктория Анатольевна,

студентка международно-правового факультета

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Slivnaya Viktoriya

Student of the International Law Faculty of the

Yaroslav Mudryi National Law University

Науковий керівник:

Щокін Юрій Вадимович

доктор юридичних наук,

доцент кафедри права Європейського Союзу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ІНСТИТУТ РЕТОРСІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

ИНСТИТУТ РЕТОРСИИ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

INSTITUTE OF RETORSION IN INTERNATIONAL LAW

Анотація. *Стаття присвячена детальному аналізу інституту реторсії у міжнародному праві: розглянуто теоретичні засади даного явища, його особливості, практику застосування в історії багатьох держав світу. Досліджуючи усі ці аспекти, автор звертається до наукових праць провідних зарубіжних та українських вчених у галузі міжнародного права. Для аргументації наведених у статті тверджень наведено приклади із законодавства різних країн світу, а також конкретні випадки в історії звернення до реторсії. На основі всього*

матеріалу автор робить висновок, що інститут реторсії є актуальним та ефективним засобом вирішення конфліктів міжнародного характеру.

Ключові слова: Реторсія, міжнародна відповідальність, контрзаходи, обмеження.

Анотація. Стаття посвячена детальному аналізу інституту реторсії в міжнародному праві: розглянуто теоретичні основи даного явлення, його особливості, практику застосування в історії багатьох країн світу. Вивчаючи всі ці аспекти, автор звертається до наукових праць провідних зарубіжних і українських вчених в сфері міжнародного права. Для аргументації наведених в статті тверджень наведено приклади з законодавства різних країн світу, а також конкретні випадки застосування реторсії. На основі всього матеріалу автор робить висновок, що інститут реторсії є актуальним і ефективним засобом вирішення конфліктів міжнародного характеру.

Ключевые слова: реторсия, международная ответственность, контрмеры, ограничения.

Summary. The article is devoted to a detailed analysis of the institution of retorsion in international law: the theoretical foundations of this phenomenon, its features, the practice of application in the history of many countries of the world are considered. Exploring all these aspects, the author turns to the scientific works of leading foreign and Ukrainian scientists in the field of international law. For the reasoning of the statements stated in the article, the author gives examples from the legislation of different countries of the world and specific cases of the application of retorsion in the history. Based on all the material, the author concludes that the institution of retorsion is a relevant and effective way of resolving different international conflicts.

Key words: *retorsion, international responsibility, countermeasures, restrictions.*

Постановка проблеми. Міжнародна відповідальність являє собою об'ємну сукупність правових норм, що дозволяє її віднести до окремої галузі міжнародного права. Вона охоплює велику кількість питань, оперує багатьма правовими категоріями, які формуються та використовуються виключно на міжнародному рівні, а також вирішує окремі проблеми світового масштабу, що не здатні бути врегульованими в межах певної держави. Через це важливою є обізнаність у всіх цих питаннях для правильного та ефективного застосування відповідних міжнародно-правових норм.

Одним з явищ, яке стало результатом дії на практиці норм міжнародної відповідальності, є реторсія. Незважаючи на відсутність окремого нормативного регулювання, присвяченому даному поняттю, реторсія стала окремим інститутом міжнародного права та має ряд власних особливостей. Тому актуальність роботи полягає у необхідності правильного розуміння та тлумачення цього явища як такого, що має своєю сферою дії відносини усього світового співтовариства та направленість на вирішення багатьох проблем між ними, часто за яких саме такий захід є єдиним можливим та ефективним варіантом.

Метою роботи є детальний аналіз реторсії як інституту міжнародного права, а саме визначення поняття, особливостей, умов звернення до даного явища та його наслідків. Завданням є також вивчити та дослідити конкретні приклади застосування реторсії у світовій історії. На основі теоретичних та практичних даних зробити висновки щодо місця інституту реторсії серед норм, що регулюють сферу міжнародно-правової відповідальності.

Наукові дослідження. Питання застосування реторсії у сучасних умовах та при існуючих на сьогодні відносинах між державами викликає науковий інтерес та стає підставою виникнення дискусій між багатьма науковцями та вченими міжнародного права. Так, заслуговують на увагу праці таких авторів, як Ануфрієва Л.П., Гришина Я.С., Задорожного О.В., Овчаренко А.С., Палванкар У.Д., Ржевської В.О., Теліпко В.Е., Чернявського А.Л., Шлюнтд Н.Ю. тощо.

Виклад основного матеріалу. Перед початком безпосереднього аналізу умов та практики застосування реторсії варто з'ясувати визначення цього поняття. Оскільки жоден міжнародний нормативно-правовий акт його не закріплює, слід звернутися до інших джерел, зокрема, доктрини, щоб всебічно та повно розглянути даний термін.

Від латинського «retorsio» перекладається як зворотна дія, що вже вказує на саму суть та природу поняття. Детальне та конкретизоване визначення реторсії надано в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та И.А. Єфрона: «найбільш мирний вид міжнародного примусового впливу, який полягає в тому, що держава, по відношенню до якої інша вчинила певну несправедливість законодавчим, судовим або адміністративним актом, приймає по відношенню до держави-кривдника або її підданого захід, аналогічний тому, що був вчинений» [1]. Більш лаконічне пояснення дає історичний словник: «це обмежувальні заходи, що застосовуються однією державою по відношенню до іншої у відповідь на аналогічні заходи з боку іншої держави» [2].

Звертаючись до доктринальних розробок, варто виокремити думки зарубіжних вчених. Наприклад, Палванкар У.Д. називає реторсією «недружній і навіть завдаючий шкоди державі акт, але, по факту законний, що вчиняється у відповідь на попередню дію, яка теж могла бути недружньою, але законною чи незаконною відповідно до міжнародного права» [3]. Цікавою є думка і Шлюнтд Н.Ю.: «Реторсії слід розглядати як

певну протидію далеко недружнім вчинкам іншої держави, що має за мету попередження заподіяння можливої шкоди, порушення визнаних у міжнародному праві загальних принципів, виражених як визнання владою іноземної держави» [4].

Звичайно, не менш вдалим є запропоновані визначення українських науковців, серед яких найбільш поширеним є наступне: «Реторсії — це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі, дискримінаційні, але, проте, правомірні дії» [5, с. 294]. Зупиняючись на даному варіанті тлумачення, варто нерозривно розглядати реторсію з тим змістом, який у неї вкладають теоретики міжнародного права.

В основному у багатьох підручниках та окремих працях автори кваліфікують реторсію як індивідуальний вид контрзаходів у міжнародному праві. При чому контрзаходи часто синонімічно застосовують до санкцій у контексті не скільки виду та форми міжнародно-правової відповідальності, а примусових заходів у відповідь на міжнародні правопорушення. Проте використання поняття «санкції» у даному аспекті є некоректним. Пояснюється це тим, що одним з найголовніших міжнародних документів, до якого звертаються усі суб'єкти міжнародного права у разі виникнення питання вчинення міжнародного правопорушення та притягнення за це до відповідальності, є Проект статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння, який був прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12.12.2001 року. У даному акті серед підстав, що виключають протиправність, зазначаються саме контрзаходи (а не санкції), яким присвячено Главу II: «Потерпіла держава може застосовувати контрзаходи проти держави, відповідальної за міжнародну протиправну діяльність, лише з метою спонукати дану державу виконувати свої зобов'язання згідно з частиною другою» [6].

За таким нормативно закріпленим визначенням контрзаходи за своїм змістом схожі на реторсію, але наявність певної відмінності змушує нас розмежовувати дані поняття. На такій відмінності у своїй праці зазначає Чернявський А.Л.: «Контрзаходи у міжнародному праві за своєю юридичною природою є внутрішньо протиправні, але виправдовуються метою та підставою застосування. За цією ознакою вони істотно відрізняються від реторсій, тобто правомірних акцій у відповідь на недружні дії, що не мають ознак міжнародного правопорушення, наприклад, тимчасового відкликання свого посла внаслідок недружніх заяв з боку країни його перебування» [7].

Повертаючись до аналізу інституту реторсії у міжнародному праві та застосовуючи вище запропоновані визначення, доцільним буде виокремити певні характерні риси даного явища:

- реторсія є правом держави, а не обов'язком, результатом її вольового рішення. Через це для застосування відповідних заходів держава не потребує попередньої згоди інших суб'єктів міжнародного права.
- це завжди відповідь на недружній акт з боку іншої держави, при чому, як правило, визначення того, що є власне недружнім актом, теж є повноваженням держави, яка буде застосовувати реторсію.
- є результатом застосування національного права держави. Пояснюється це тим, що міжнародне право закріплює можливість держав звертатись за наявності відповідних умов до контрзаходів як загального та родового поняття. Більш вужче ж питання, питання реторсії як виду контрзаходу, міжнародне право залишає на розгляд держави, надаючи, таким чином, їй право самостійно на національному рівні врегулювати це положення.
- хоча і застосовуються по відношенню, як правило, до конкретних фізичних та юридичних осіб, але метою мають погіршення становища саме держави таких осіб [8].

На основі таких ознак можна зробити висновок, що реторсія, будучи правом держави як суб'єкта міжнародного права, виходить із таких його загальноновизнаних принципів:

- Суверенної рівності держав (п.1 ст.2 Уставу ООН);
- Невтручання однієї держави у внутрішні справи іншого (п.7 ст.2 Уставу ООН);
- Взаємності (закріплюється у міжнародних договорах та регулюється міжнародними звичаями);
- Недискримінації;
- Гарантії та необхідності захисту прав людини;
- Поваги до національного права держави, визнаючи при цьому примат міжнародного права [4].

Важливою умовою звернення до реторсії є необхідність її співрозмірності, тобто вона має бути тотожною або аналогічною тій, проти якої спрямована. Крім того, як вже було зазначено вище, реторсії застосовуються проти певних недружніх актів з боку іншої держави, адже якщо вчиняється правопорушення, то вже має місце контрзахід. З цього випливає те, що за своєю суттю реторсії є превентивними заходами і можуть бути спрямовані на: а) запобігання вчиненню міжнародного правопорушення; б) захист прав людини; в) відновлення прав, що у кінцевому результаті слугуватиме відновленню світового порядку та миру; г) тиск на державу-порушника при відмові виконувати покладені на неї міжнародні обов'язки чи при неналежному їх виконанні.

Переходячи до конкретних випадків застосування реторсій, доцільно звернутися до класифікації таких заходів, яка пропонується у доктрині. Зокрема, на основі міжнародної практики у теорії виділяють наступні можливі варіанти реторсій:

- політичні (обмеження, що встановлюються для дипломатів та громадян держави-порушниці; наприклад, обмеження пересування

територією держави, обмеження деяких прав громадян, відкликання дипломатичного представника, відміна запланованих державних візитів);

- економічні (підвищення мит на товари, встановлення обмежень на імпорт товарів);
- фінансові (підвищення податкових платежів, вилучення коштів з банків).

Яка ж склалася світова практика звернення до реторсій? По-перше, аналізуючи національне право деяких держав, варто звернути увагу саме на нормативне закріплення права на реторсію як такого. Прикладом слугують, зокрема, Цивільні кодекси Armenії, Монголії, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Литовської Республіки, Закони Грузії, Чехії про міжнародне приватне право тощо. Так, стаття 1102 ЦК Республіки Білорусь від 07.12.1998 р. зазначає: «Урядом Республіки Білорусь можуть бути закріплені відповідні обмеження (реторсії) по відношенню до прав громадян та організацій тих держав, у яких існують спеціальні обмеження прав громадян та організацій Республіки Білорусь» [9]. ЦК Російської федерації закріплює у статті 1194 наступне: «Урядом Російської Федерації можуть бути закріплені відповідні обмеження (реторсії) по відношенню до майнових та особистих немайнових прав громадян та юридичних осіб тих держав, у яких існують спеціальні обмеження майнових та особистих немайнових прав російських громадян та юридичних осіб» [10].

На відміну від даних приписів Китайська Народна Республіка розглядає реторсію у контексті процесуального права, задекларувавши наступне: «У випадку якщо суди іноземних країн вводять обмеження по відношенню до цивільних процесуальних прав громадян, юридичних осіб та інших організацій Китайської Народної Республіки, народні суди Китайської Народної Республіки застосовують відповідні обмеження по

відношенню до цивільних процесуальних прав громадян, підприємств та організацій таких країн» (п.2 ст.5 ЦПК КНР) [11].

Показовим історичним прикладом реторсії може вважатися постанова РНК СРСР «Про майно іноземців, які не проживають на території Союзу РСР» від 26 листопада 1937 року. Відповідно до положень даного акту усі будівлі, що знаходилися на території Союзу РСР і належали по праву власності іноземцям, що не проживали на території СРСР, підлягають передачі місцевим Радам депутатів трудящих за місцем знаходження цього майна. Відповідні дії стали результатом аналогічних дій інших держав, які не визнавали за радянськими громадянами прав власності на майно, яке знаходилося на їх територіях.

Більш сучасним прикладом використання державами реторсій можна вважати Закон РФ, що визнається заходом реторсії у відповідь на дії США. Даний Закон закріплює окрім обмеження в'їзду на територію РФ окремим категоріям громадян США (причетним до злочинів проти громадян РФ, перебуваючих за кордоном, до їх викрадення та незаконного позбавлення волі, винесення необґрунтованого та несправедливого рішення щодо них тощо), ще і заборону передачі дітей, котрі є громадянами РФ, на усиновлення громадянам США, а також заборону діяльності органів та організацій, що займаються підбором та передачею таких дітей для відповідних цілей (ч.1 ст.4 Закону) [12]. Прийняття такого Закону стало відповіддю на так званий «список Магнітського». Його суть полягає в тому, що у 2010 році за ініціативою американського сенатора Бенджаміна Кардіна був складений список із 60 російських чиновників, звинувачених у розкраденні найбільшої суми в історії з державного бюджету, яким заборонявся в'їзд на територію США. Цікавим є те, що дану ініціативу підтримав у свій час Європейський парламент, проте дане рішення залишилося таким, що має рекомендаційний характер.

Особливим прикладом є і ситуація 2015 року, що виникла між Грецією та Чехією і полягала у такому: у відповідь на висловлювання чеського президента Мілоша Земана, який заявив, що «Прага мала б долучитись до єврозони, але тільки після того, як її покине Греція», Греція, не дочекавшись що Чехія візьме назад образливі слова, відкликала свого посла з Праги. Даний приклад яскраво ілюструє ті випадки, коли недружнім актом може виступати не лише видання певного нормативного акту чи документу з боку держави, а й дії вербального характеру, що посягають на репутацію країни.

В Україні право на реторсію закріплено Законом СРСР «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік», який, незважаючи на вже неактуальні терміни, є чинним. Відповідно до ст.162 даного Закону «Урядом СРСР можуть бути закріплені відповідні обмеження правоздатності по відношенню до громадян та юридичних осіб тих держав, у яких існують спеціальні обмеження правоздатності радянських громадян та юридичних осіб» [13].

В історії України теж зустрічається практика застосування реторсій. Наприклад, Указом Президента РФ запроваджено спеціальні економічні обмежувальні заходи, що стосуються заборони постачання продуктів на територію РФ з ряду держав (США, України, Японії тощо) [14]. Зумовлено рішення тим, що відповідні держави, проти яких спрямована реторсія з боку РФ, наклали на неї санкції у зв'язку з подіями 2014 року стосовно змін державної приналежності Криму та конфлікту на Сході України.

Висновок. Отже, на основі вище викладеного матеріалу можна зробити висновок, що реторсія є тим заходом впливу та тиску, який захищає, в першу чергу, інтереси держави, яка їх застосовує. Адже часто виникають такі ситуації всередині світового співтовариства, які за нормами міжнародного права не можуть кваліфікуватися як правопорушення, а тому і тягти повноцінну відповідальність, проте істотно

зачіпають інтереси та репутацію певної країни або права її громадян. Саме за таких умов звернення до реторсії здатне найбільш ефективно задовольнити державу, адже таким чином вона не лише обмежує відповідне правове становище кривдника, а й захищає власний міжнародний авторитет.

Література

1. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. С.- Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890 - 1907. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/87238/Реторсия
2. Исторический словарь галлицизмов русского языка. М.: Словарное издательство ЭТС. 2010. URL: <https://gallicismes.academic.ru/33569/реторсия>
3. Палванкар У.Д. Меры, с помощью которых государства могут выполнить свое обязательство обеспечить соблюдение международного гуманитарного права / У. Палванкар // Имплементация международного гуманитарного права: сб. ст. и док. Международный комитет Красного Креста. М., 1998.
4. Шлюндт Н. Ю. Понятие реторсий в современном международном праве // Фундаментальные исследования. 2014. № 6–4 С.876–879.
5. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
6. Ответственность государств за международно-противоправные деяния: Резолюция 56/83 Генеральной Ассамблеи ООН від 12.12.2001 р. URL:https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf
7. Чернявський А.Л. Критерії правомірності застосування контрзаходів у міжнародному праві / А.Л.Чернявський // Правовий вісник Української академії банківської справи. 2008. №1 (1). С.86-91.

8. Гришина Я. С. Реторсия: правовое объяснение и мировые примеры [Текст] // Вопросы политической науки: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2016 г.). СПб.: Свое издательство, 2016. С. 25-28. URL: <https://moluch.ru/conf/polit/archive/200/10831>
9. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-З: Принят Палатой представителей 28 октября 1998 года. URL: <http://гражданский-кодекс.бел/statya-1102>
10. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть третья) от 26.11.2001 г. № 146-ФЗ (ред. от 18.03.2019). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34154/ddc04c8d5183f11e651ef4286f0a0c82aa1c98a8/
11. Гражданский процессуальный кодекс Китайской Народной Республики (Принят на 4-й сессии Всекитайского собрания народных представителей седьмого созыва 9 апреля 1991 г. URL: <http://www.legalway.ru/iss09.php>
12. Федеральный закон от 28.12.2012 N 272-ФЗ (ред. от 23.05.2015) «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_139994/
13. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік: Органи влади СРСР; Закон від 31.05.1991 № 2211-І. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91>
14. Указ Президента РФ «О применении отдельных специальных экономических мер в целях обеспечения безопасности Российской Федерации». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46404>